

ATATÜRK'ÜN SELÂNİK ÖZLEMİ

Dr. Sinan ÇAYA*

Öz

Atatürk yaş aldıkça memleketi Selanik'i ve dolaylarını giderek daha fazla özlemiştir. Doğduğu şehrin Balkan Savaşı'nda elden çıkması bu hasreti daha da bilemiştir. Onun tarihte nakledilen bazı davranışları çektiği memleket özlemini apaçık bize gösterir. Çeşitli vesilelerle yöresinin yemekleri, şivesi, şarkı ve türküleriyle bütün kültürü kendisini hep duygulandırmıştır. O çoğu zaman mantığını bilerek öne çıkarsa da aslında ince duygular yüklü bir insandı.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Selanik, Sila Hasreti.

Abstract

Ataturk's Nostalgia for Salonika

As Ataturk grew older he more and more missed his hometown Salonika and its surroundings. The loss of his hometown during the Balkan Wars further aggravated his craving nostalgia. Some of his behaviors as narrated in history reveal us his homesickness openly. On various occasions the meals, the accent and the entire culture of his region with its songs and ballads always moved him deeply. Despite his deliberate emphasis of his logic most of the time, in reality he was a man full of tender feelings.

Key words: Ataturk, Salonica, Homesickness.

Giriş

Hatıraların bir anlamda “tıpkı bastona benzediği” söylenmiştir; öyle ki kişi yaşlandıkça anılarına daha fazla yaslanırmış. Bu söz hemen bütün insanlar için söz konusu olduğu gibi Atatürk'ümüz için de geçerlidir; hattâ

* Marmara Üniversitesi.

ziyadesiyle geçerlidir; çünkü kendisi, başta vatanına ve milletine beslediği sınımsız muhabbet olmak üzere, duygu boyutu fevkalâde güçlü bir mizaca sahiptir.

Elbette zaman zaman (hele gençliğinde) sabır, tahammül ve kuru mantık gibi duygudan arınık gözüken özellikleri daha öne çıkmıştır; ancak engin hissiyatın bastırıldığı anlar, mekân ve zamanın belirlediği şartların, yani durumsallığın icabı olmuş gibidir. Muhakkak ki o esnalarda bile insancıl hassasiyetleri müşfik yüreğinde kıpırdanıp durmuştur ve bu yaşadığı dönemin tarihini değiştiren şahsiyete, belki de bütün hamlelerinde esas itici gücü sağlamıştır. Amaca yönelik duygusal bağlar olmaksızın fedakârca, şevk dolu ve yorgunluğu reddeden onca çalışma; nasıl gerçekleşebilirdi?

Mustafa Kemâl; kız kardeşi Makbule Hanım'a (onu vasiyetinde de düşünecekti) çok sevgili bir ağabey ve annesine karşı da çok hayırlı bir oğul sıfatlarını da haizdir. (Zübeyde Hanımefendi oğluna "Mustafa'm" derdi; terfiinden sonra "paşam" demeye kendi dilini alıştırdı). Onları Balkan bozgunundan sonra İstanbul'da Akaretler semtinde bir eve yerleştirdi. Milli Mücadele yıllarında da Çankaya'da bulundurdu. Yine manevî oğlu ve manevî kızları sayesinde evlâda baba şefkati gösterme arzusunu da hayata geçirdi.

Mustafa Kemal'in duygu ile mantığı nasıl dengelediği şu davranışından bile görülür:

*"İzmir'e ordusunun ardından ertesi gün girdi. O akşam Nif'te —ki buranın adı az zaman sonra "Kemal Paşa" olarak değiştirilecekti— zafferanın rehaveti ve neş'esi içindeydi. "Bu da nesi?" diye bağırdı. "Bugün İzmir'i aldık biz! O kadar sessiz mi kalacağız? Hiç değilse şarkı söyleyelim!". Kendisine bir içki getirdiler; reddetti. "İçki ve görev bağdaşmazlar" diye ilân etti. Taarruzun başından bu yana bir damla içmemiştii ve amaç gerçekleşene dek içmeyecekti. Sadece kahveyle sivrilerini tembîh ederek subaylarıyla beraber masanın etrafında şarkıya başladı."*¹

Esasen bu duygu zenginliğine koşut olarak onun sezgileri de çok kuvvetliydi. Kaynar'ın² ifadesiyle "Atatürk'ün büyüklüğü sezgisidir. Elli yıl sonrasını görüyordu. Bu bir Allah vergisidir. Okumayla, müspet ilimle bu hususiyetini takviye etti."

Zaten büyük adam olmanın en önemli bir özelliği; günümüzde vizyon da denilen ve muhtevasında düşünceden ziyade sezgi bulunan ferâset ve bâsiret kabiliyetidir. Nitekim, özellikle Mustafa Kemâl Paşa ve Yusuf Hik-

¹ Lord Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, Butler & Taner Limited, s. 319, London, 1964.

² Reşat Kaynar, "Atatürk Düşüncesi ve Çağdaşlaşma", *Konferans*, Kuleli Askerî Lisesi Konferans Salonu, Çengelköy, İstanbul, 14 Nisan 2000.

met (Bayur) başta olmak üzere, ancak öngörüsü kuvvetli çok az sayıda isim; daha en başından itibaren; Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı ve müttefikleri için kötü sonuçlanacağını anlamış ve hiç çekinmeden dile getirmişlerdi.³

O'nun Şehri: Selanik

Atatürk duygusallığını bize, galiba en fazla, memleketi Selanik'e duyduğu hasret vesilesiyle belli etti. Orada dünyaya gelip çocukluğunu yaşadı; orada askerî rüştiyeyi bitirdi. İdadî basamağına gelince de fazla uzağa açılmadı. Manastır'a geçip tahsiline bu Rumeli şehrinde devam etti. (Manastır'ı seçmesinde önemli bir sebep öğretmenlerinin telkiniydi. Buradaki askerî idadî o tarihte diğer bütün emsallerinden üstündü).

Böylece Harbiye'ye başlamak üzere 1899 senesinde İstanbul'a ayak basana kadar Rumeli'de yetişti, ilk kişiliğini ve toplumsallaşma sürecini hürriyetçi havaların estiği topraklarda buldu. Zaten Sinanoğlu'nun³ kaydettiği gibi, batılı olmayan toplumlarda doğuştan itibaren bireyin düşüncesini zapt eden ve ağırlaştıran zincirleri ona kırdırtan, işte bu meşrutî fikirlere beşiklik etmiş ortamdır.

Öğrenci Kemal, tatillerde arkadaşlarıyla Selanik'in Avrupaî kesiminde gezerdi. Buradaki hava Türk-Müslüman kesimin havasından da hoşgörülüdür. Peçesiz bayanlar şarkı söyler, raks eder, erkeklerle aynı masalara oturabilirlerdi.⁴

Nitekim General Âsım Gündüz'ün sonradan belirteceği gibi Harbiye'de Manastır'dan gelenlerin, kendisi gibi Anadolu'dan gelenlere göre farkı çok belliydi. Kendileri ders dışında pek fazla şey bilmezken; başta Mustafa Kemal, Manastır grubundan vatan, millet, hürriyet gibi kavramları öğrendiler; iyi konuşma, iyi giyinme ve sosyal etkileşim/gelişim hususlarında hep onlardan esinlendiler.⁵

Ayrılıkla Bilenen Hasret

Kuşkusuz Rumeli'nin taşranın diğer kesimlerine üstünlüğü vardı ama payitahtın hâli hepsinden başkaydı ki Harbiye ve Erkân-ı Harp mektebi de burada geçecek; sonra ilk görevle birlikte kendisini Şam şehrinde sürgünde bulacaktı. Sonradan merkezi manastırda bulunan Üçüncü Ordu Karargâhı'nda çalışacaktı. Trablusgarp dönüşü bir aralık ataşelik görevi sayesinde bu genç ve ileri fikirli zabıt yine bir Balkan şehrine ve son defa gelip yaşama şansı bulacaktı.

³ Turhan Ada, "Birinci Dünya Savaşı'ndaki Politik Kimliği İle Rıza Tevfik", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 98, Sayı: 194, s. 66, Eylül-Ekim 2011.

³ Suat Sinanoğlu, *l'Humanism à Venir*, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 42, Ankara, 1973.

⁴ Vamık B. Volkan & Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago University Press, ss. 42-43, 1984.

⁵ Sebahattin Özel, "Atatürk ve Türk Milleti", Konferans, Kuleli Askerî Lisesi Konferans Salonu, Çengelköy, İstanbul, 11 Mayıs 2001.

Sofya’da bazı batılı alışkanlıklar edinecekti. Meselâ Osmanlı kalpağı yerine Avrupa tarzı bir şapka giymeğe başlayacaktı.⁶ Balkan Savaşıyla birlikte de memleketi Selanik Yunanistan’ın eline geçip nihaî olarak elden çıkacaktı.

Mustafa Kemal 1934 yılında soyadı kanunuyla “Atatürk” olunca ve giderek yaş alınca kendi şehri ve civarına karşı giderek artan bir nostalji duygusuna kapıldı. Esasen 1927 yılına kadar İstanbul’a hiç gelmemiş, Ankara’da kalmıştı ki İstanbul’dan dahi bu kadar zaman (1919-1927 arası) kesintisiz uzak kalış Rumeli nostaljisinin de keskinleşmesine sebep olmuş olsa gerektir. (Bir aralık gemiyle İzmir’den Trabzon’a giderken Boğaz’lardan geçmişti. İstanbul’a bu kadar yakınlaştığı halde niçin uğramamıştı? Burada —biraz bizce Freudian bir yorum olsa da— kurtuluş hareketinde zıt kutbu temsil eden o eski başkente duyduğu küskünlüğü, henüz yatışmadığı söylenebilir).

Kendisi bu hasreti özellikle eski çocukluk arkadaşlarıyla (çoğu içkinin de beslediği yoğun duygusallıkla bezenmiş) sohbetlerde gidermeye çalıştı. Kılıç Ali, Salih Bozok ve hele Nuri Conker’in bu arkadaşlar arasında daha ayrı kıymetleri vardı. 1937 senesinde Conker’in vefatı onu derinden sarsacaktı.

Şarkılarda, Yemeklerde Memleket

Atatürk Rumeli şarkı ve türkülerinde açıkça teselli aradı (*Manastır’ın Ortasında Var Bir Havuz, Vardar Ovası, Dağlar Dağlar Vîran Dağlar, Pencere Açıldı Bilâl-Oğlan Piştov Patladı, Köşküm Var Deryaya Karşı, Ayağına Giymiş Sedef Nâlini, Kırmızı Gülün Adı Var* bunlardan bazılarıdır). Bu nefis eserleri dile getiren sanatçılara —Safiye Ayla bu onura defalarca mazhar olmuştur— kısık bir sesle bizzat iştirak ettiği de olurdu; hatta etrafındaki konuklarını teşvikle bir koro dahi oluşturmak isterdi.

[Böyle bir akşamda] peynirli omlet istemişti. Bu, ona çocukluğunda annesinin pişirdiği yemeklerdendi. Gelen yemeği iki defa sabırsızlık içinde ve annesininkine benzemediği şikâyetiyle mutfağa geri yolladı! Canı sıkılmıştı. Aşçı başını çağırıp “sen yumurta nedir bilir misin?” diye imtihan etti. Nuri [Conker] kendisini yatıştırmak zorunda kaldı. O da Makedonyalı olduğundan aşçıbaşına, yemeği, Mustafa Kemal’in annesinin [hayatta olsaydı] yapacağı surette hazırlamasına yardım etti. Nuri hâdiseyi kızı Kıymet Hanım’a; Mustafa Kemal’in doğum yeri Rumeli’ye, oraların yemeklerine ve şarkılarına duyduğu hasreti de katarak nakletmiştir. Üstelik bu özlemi bizzat Zübeyde Hanım’ın [Kurtuluş Savaşı sonrası İzmir’de] vefat edene kadar kendi yaşadığı memleket hasretiyle de karşılaştırmıştır.⁷

⁶ Vamık B. Volkan & Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago University Press, ss. 77, 1984.

⁷ Tesal 1975’e atıfla kaydeden Vamık B. Volkan & Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago University Press, s. 299, 1984.

Atatürk'ün Rumeli damak zevkine dair bir hatıra daha vardır; Ata'nın on iki yıl süreyle maiyet memurluğunu yapan Enver Kezer'den, Sunar'ın kalemi vasıtasıyla aktarılmıştır:

“Bir yaz gecesinde Atatürk Florya Köşkü'nde saat üçte yatağından kalkıp mutfağa iniyor: Maiyet memuru onu görünce ardından geliyor. Atatürk buzdolabını açıyor. ‘Enver, karnım acıktı’ diyerek leziz yemeklerin içinden yalnızca kuru fasulye ile pilâvi seçiyor; birbirine karıştırıyor. Maiyet memuru ıstımaya yeltenince, ‘yoo, Enver, böylesi daha iyi’ diyerek ona, yerdeki kavunlardan birini seçmesini işaret ediyor”.⁸

(Bu anılar derlemesi kitabın yazarı, eski maarif müfettişi Şaban Sunar, teyzemin kocası olduğundan, ben küçükken bizim evde kitaptan birkaç nüsha vardı. İşte bir gün ben bu satırları kitaptan yüksek sesle okurken, annem, bulunduğu yerden dayanamayıp seslendi: “Desene şuna Rumeli lezzeti!” Anne tarafım Selanik-Vodina'nın köyünden Lausanne mübadilleridir).

Besbelli Bir Özleyiş

Ahmad⁹ da şöyle bir tespitte bulunmuştur:

“Cumhuriyetin kurucularının birçoğu Balkan kökenli olduklarından, Anadolu yaylasının orta yerinde bir Balkan şehri yaratmak istediler. Yeni bakanlıklara mekân olan kışla tipi ve yüksekliği az binalar, ağaçlarla kuşatılmış caddeler, küçük ve bahçeli evler hep yakın tarihte elden çıkan yerleri hatırlatıyordu.”

Atatürk'ün manevi kızlarından savaş pilotu Sabiha Hanım'ın (Gökçen) bir söyleşide milli hudutlar konusu vesilesiyle belirttikleri de ilginçtir: [*“Batı Trakya ve Musul-Kerkük'ün de Hatay gibi yurda katılmasına dair bir sözü var mıdır?”* sorusuna cevaben] Gökçen şöyle cevap verir: “Ben öyle bir sözünü hatırlamıyorum. O daima Misak-ı Milli sınırlarını kabul ediyordu. Selanik'i ve oradaki evini özlediği halde, böyle bir düşüncesi olduğunu bana hiç söylemedi. Hatta uçakla Balkan turuna çıktığımda özellikle doğduğu evi görmemi istemiş ve döndüğümde de tekrar tekrar sorarak, bana anlattırmişti. O zaman anladım ki onda, doğduğu yere karşı büyük bir özlem vardı.¹⁰ (Kendisi Selanik'te o malum iki katlı şirin ahşap evde doğdu; ancak babası Ali Rıza Bey'in tomruk ticareti işlerinin kötüye gitmesi yüzünden ilk çocukluğunu o evin müstemilâtı olan bitişik bir yapıda geçirdi).¹¹

⁸ Şaban Sunar, *Kemal Atatürk: Gezi ve Sözleri*, Kaptanoğlu Matbaası, s. 45, İstanbul, 1960.

⁹ Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Routledge, s. 91, London & New York, 1993.

¹⁰ Zekeriya Türkmen-Hülya Şahin, “Atatürk'ün Manevi Kızı Sabiha Gökçen'le Söyleşi”, *Silâhli Kuvvetler Dergisi*, Temmuz, s. 24, Ankara, 1999.

¹¹ 2006 yılında bir ekran dersinde Yrd. Doç. Dr. Orhan Çekiç belirtmiştir.

Atatürk'ün güreşe karşı ilgisi de güreşin çok önemli ve yaygın bir spor olduğu Rumeli'ye (ki yağlı güreşin de beşiğidir) sevgi ve hasretinin bir başka göstergesi olarak alınabilir. Güreşi bizzat yaptığı bilindiği gibi seyretmeyi ve teşvik etmeyi de çok severdi. Türk güreşçilerinin dış başarıları onu memnun ederdi. (1900'lü yıllardan itibaren Filiz Nurullah, Adalı Halil ve Koca Yusuf batıda profesyonelce güreştiler. Pierre isimli bir idareci onları Avrupa'ya taşıdı [Koca Yusuf maalesef Amerika dönüşü geminin batmasıyla boğuldu.] 1930'larda bu cihan pehlivanlarının son örneği Kara Ahmet oldu).¹³

Kurtdereli Mehmet Pehlivan bir karşılaşmada, önceden taahhüt etmek durumunda kaldığı (şikevâri) oynaş / gösteri güreş maçından cayar. Mindere çıkar çıkmaz kenarda oturan yöneticisine "*ben dünkü anlaşımdan vazgeçtim*" diye bağırır. Sonra da işi uzatmadan Fransız şampiyonu tuttuğu gibi yere çalar. Maçtan sonra yöneticiye yanaşır "*kusura bakma doktor*" der, "*birden arkamda Türk Milleti'nin bulunduğunu zannettim!*". Olay kulağına çalınca Kurtdereli'yi yolladığı armağanlarla ödüllendiren Ulu Önderimiz, ayrıca yazdığı mektubunda da şöyle hitap etti: "*Pehlivan, senin bu sözlerini, bütün Türk sporcularına, bir düstur eyledim!*".

Yeri Dolmaz Bir Şehir

Gazi Paşa'nın Zübeyde Hanım'ın şahsında memleket özlemini de bir ölçüde doyurduğu muhakkaktır. Öte yandan bizzat annesi de bir yandan kendi memleket hasretini yaşamıştır. Armstrong'un¹⁴ kaydettiğine göre, Çankaya'daki bağ evinde artık gözleri iyi görmez olan Zübeyde Hanım bir şiltenin üzerinde bağdaş kurup dinlenmeyi ve paşasının çocukluğunu ve Selanik'i düşünmeyi seviyordu. Sakarya Zaferi'nden sonra en büyük hazzı esir Yunan askerleriyle görüşme izniydi. Onlardan Güney Arnavutluk topraklarında kendi doğduğu köyün haberlerini almaya çalışıyordu.

Ulu Önder annesini Büyük Zafer'in hemen ardından İzmir'de yitirdikten sonra sıla özlemi de mutlaka daha başka bir türlü depreşmeye yüz tutmuş olsa gerektir.

İsteseydi hiç olmazsa Türkiye'nin elinde kalan Doğu Trakya'da çok fazla zaman geçirerek memleketine nispeten yakın bir hava, bir iklim arayamaz mıydı Gazi Paşa? Aslında çiftliklerinden birisi zaten bu mıntı-kadaydı ve daha 1926 yılında kurduğu Alpullu Şeker Fabrikası'nın yanı başındaydı. (Bir diğeri de Yalova'da bulunan bu çiftlikler modern tarım konusunda ülkeye rol modeli oldular. Gazi'nin ruhundaki soylu tabiat sevgisini ve pastoral güzelliklere hayranlığı da temsil eden bu çiftlikler—ki en önemlisi Ankara'daki Orman Çiftliği'dir—sonradan kendisi tara-

¹³ 2006 yılında bir ekran sohbetinde spor yazarı Ali Gümüş belirtmiştir.

¹⁴ H.C. Armstrong, *Mustafa Kemal [Grey Wolf]*, (İngilizceden Fransızcaya çevirenler: Solié ve Vaney), Payot, s. 164, Paris, 1933.

findan hazineye armağan edilerek devlet üretim çiftlikleri statüsüne alınacaklardı).

Edirne'yi “ikinci bir üs” seçseydi belki orayı ikinci payitaht olarak kullanan Osmanlı sultanlarına benzemekten çekinirdi. Bir devrim ne kadar aksiyon olsa da, eskiye karşı bir reaksiyon çeşnisi de taşır ve hele ilk ivmeyi alırken bu veçhesi çok güçlü olmak zorundadır. Devrim böyle bir şeydir. Dahası, (yine bizce Freudî bir yorumla) Edirne ona hep önünü tıkayan Enver Paşa'yı da anımsatmış olabilir. (Ne de olsa İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'yi geri alan ya da bu başarıyı üstlenmesini bilen Enver Bey'di).

Peki, ya Marmara sahilindeki Tekirdağ için aynı şeyi düşünseydi nasıl olurdu diye bir çıkarsamada bulunmaya çalışsak? Bir liman şehri olması sayesinde, Tekirdağ, bir Selanik ikamesi olmaya çok çok uygun değil miydi? Ancak o takdirde belki başka şehirleri gücendirirdi ki bunu da hiç istemezdi şüphesiz. Belki Yunanistan'ın onun Selanik'e yaklaştığı, hatta orada gözü kaldığı gibi bazı çağrışımlar kurmasını körüklerdi ki “*Yurtta Sulh Cihanda Sulh*” vecizesinin sahibi bunu da hiç istemezdi.

Bir de belki de sıra özlemi böyle bir şıkta tam aleni hâle gelirdi ki hiç bir devlet adamı güçlülük sıfatını besleyen “sertlik” imajının, hele o senelerde, bile bile zedelenmesine razı gelmezdi. Teşbihte hata olmazmış: Alphonse Daudet'in “*Veliahtın Ölümü*” öyküsünde dediği gibi, bir kraliçe ölen küçük oğlu için hüngür hüngür ve serbestçe ağlasa bile; majesteler, tebaalarına kendi gözyaşlarını asla gösteremezler!

Her şey bir yana, Atatürk kendi kişisel saadetini zaten ancak bir noktaya kadar önemsiyordu. O belli noktadan sonra da hiç umursamıyordu bile. Yakup Kadri'nin de ifade ettiği gibi onun için asıl öncelik milletiydi. “*Türk Milleti'ni bir hamlede her milletin önünde yürür görmektir.*” Onu çok iyi tanıyan yazar şöyle devam ediyor: “*Biliyorum, geceleri bunun için uyu-yamuyordu. Biliyorum, zehirden bunun için medet umuyordu.*” Yakup Kadri sonuçta Atatürk'ün mesut bir adam olmak şöyle dursun; “*bütün ideal fedailerini, bütün gerçek kahramanlar gibi bedbaht ve mustarip*” olduğunu teslim etmek durumunda kalıyor...¹⁵

Sonuç

Atatürk bütün milletini aynı sevgiyle bağrına bastı. Türk insanı onun için hep birdi. Yine Türkmen ve Şahin'in kaydettikleri söyleşi de Sabiha Gökçen'in bizlere bir daha hatırlattığı ve vurguladığı gibi Atatürk ulusuna 1932 yılında şu mesajı vermişti: “*Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı hep bir ırkın evlâtları, hep aynı cevherin damarlarıdır.*”¹⁶ Burası böyle, ama herkesin bir de kendi şehri vardır ki o burada saydığı son bölgeden çıkmıştı.

¹⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, Üçüncü Baskı, Remzi Kitabevi, s. 109, İstanbul, 1961.

¹⁶ Zekeriya Türkmen-Hülya Şahin, “Atatürk'ün Manevi Kızı Sabiha Gökçen'le Söyleşi”, *Silâhli Kuwvetler Dergisi*, Temmuz, s. 23, Ankara, 1999.

Bundan övünç duydu; kaybedilen o toprakların hasretini çekti; oraları hep içinde yaşattı; özlemini bir nebze olsun giderecek psikolojik telâfi mekanizmaları arandı. İlgili şehir plancılarına Ankara'yı bir Balkan kenti gibi tasarlattı. Gençlik arkadaşlarını sofrasından ayrı tutmadı; çünkü o da bütün insanüstü başarısına ve inanılmaz mücadelesine rağmen, bir anlamda da herkes gibi sadece bir insandı. İçli, duygulu bir şahsiyeti vardı. Kimi zaman melankoliye kadar giden kimi zamansa kendisini coşturan hâlis muhlis yoğun hislerle dopdoluydu. Çökkünlük zamanlarında daha fazla içmiş; coşkunluk çevrimlerinde daha fazla çalışmış ve buluşlarıyla, yaratıcılığıyla inkılâplarını ateşlemişti.

Kaynaklar

Ada, Turhan, "Birinci Dünya Savaşı'ndaki Politik Kimliği İle Rıza Tevfik", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 98, Sayı: 194, s. 66, Eylül-Ekim 2011.

Ahmad, Feroz, *The Making of Modern Turkey*, Routledge, London & New York, 1993.

Armstrong, H.C., *Mustafa Kemal [Grey Wolf]*, (İngilizceden Fransızcaya çevirenler: Solié ve Vaney), Payot, Paris, 1933.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk*, Üçüncü Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961.

Kaynar, Reşat, "Atatürk Düşüncesi ve Çağdaşlaşma", *Konferans*, Kuleli Askerî Lisesi Konferans Salonu, Çengelköy, İstanbul, 14 Nisan 2000.

Kinross, Lord, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, Butler & Taner Limited, London, 1964.

Özel, Sebahattin, "Atatürk ve Türk Milleti", *Konferans*, Kuleli Askerî Lisesi Konferans Salonu, Çengelköy, İstanbul, 11 Mayıs 2001.

Sinanoğlu, Suat, *l'Humanism à venir*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973.

Sunar, Şaban, *Kemal Atatürk: Gezi ve Sözleri*, Kaptanoğlu Matbaası, İstanbul, 1960.

Türkmen, Zekeriya & Şahin, Hülya, "Atatürk'ün Manevi Kızı Sabiha Gökçen'le Söyleşi", *Silâhlı Kuvvetler Dergisi*, Temmuz, s. 23-24, Ankara, 1999.

Volkan, Vamık B. & Itzkowitz, Norman, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago University Press, 1984.